

Андрій Портнов

Історії істориків

Обличчя й образи
української історіографії
XX століття

Київ
Критика
2011

З м і с т

Бійці за історію. <i>Вступ</i>	7
--------------------------------------	---

1

Бути науковцем у тоталітарній державі: дніпропетровські історики та радянська влада (1918–1939)	15
Володимир Пархоменко: історик та його історіографічні образи	39
Катеринославський трикутник: Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський... (Пошуки третього невідомого)	99

2

В'ячеслав Заїкин: еміграційний історик із багатьма обличчями	107
Віктор Петров і його критики	143

3

Омелян Пріцак – історик модерної України	185
Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич: два обличчя величі історика	201
Бої за істориків. <i>Післямова</i>	225
Показчик імен	231

Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич: два обличчя величі історика

Великим ученим злагоджений
панегіричний хор не є потрібний.

*Ярослав Дашкевич,
Для Омеляна Пріцака*

Історик має знати все.

Один із улюблених висловів
Ярослава Ісаєвича

Інтелектуальний простір Львова десятиріччями визначали дві поста-
ті, чиї інтелектуальна рівновеликість, ерудованість і винятковість в
українському контексті не могли не перетворитися на конкуренцію.
Обох звали Ярославами. Обоє походили з інтелігентських родин,
безпосередньо причетних до ключових подій української історії ХХ сто-
ліття. Обоє були медієвістами, археографами, поліглотами та людьми ен-
циклопедичних знань.

Ярослав Дашкевич народився 13 грудня 1926 року у Львові в родині
генерала армії Української Народної Республіки Романа Дашкевича та
хорунжої Українських Січових Стрільців Олени Степанів. Майже на де-
сять років молодший за нього Ярослав Ісаєвич прийшов на світ 7 березня
1936 року в селі Верби на Волині в родині колишнього члена Української
Центральної Ради, делегата УНР на Паризькій мирній конференції
Дмитра Ісаєвича, який 1930 року повернувся з еміграції з Франції. Коли
Ярославові виповнилося вісім років, родина переїхала до галицького
Стрия, звідки походила мати майбутнього історика.

Ярослав Дашкевич 1949 року закінчив філологічний факультет
Львівського державного університету, через три роки на історичний фа-
культет того самого університету вступив Ярослав Ісаєвич. Уже під час
навчання Дашкевич працював у Львівській бібліотеці Академії наук УРСР.
Там, на робочому місці, 10 грудня 1949 року його заарештували як сина

«відомої української націоналістки, бувшого сотника галицьких стрільків Олени Степанів» і звинуватили в тому, що він зберігав та розповсюджував «контрреволюційну літературу», якою виявився підготований Дашкевичем для колеги-бібліографа Юрія Меженка пакунок шевченкіяни¹.

Дашкевич повернувся до Львова після звільнення 1956 року, а наступного року влаштувався на роботу бібліографа відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, директором якого на той час був академік Іван Крип'якевич. 1958 року на запрошення Крип'якевича в Інституті почав працювати Ярослав Ісаєвич, який роком раніше закінчив університет.

1961 року Ісаєвич захистив кандидатську дисертацію «Місто Дрогобич у XV–XVIII ст.». Дашкевич захистився два роки потому, в Єревані в тамтешній Академії наук із темою «Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV–XIX ст.». 1962 року в столиці Вірменії російською мовою вийшла його монографія під такою самою назвою. Ярослав Ісаєвич її відрецензував². А 1964 року вперше і востаннє два Ярослави виступили співавторами – невеликої рецензії «У истоков многовековой дружбы» в єреванському часописі «Коммунист»³. Ішлося про археографічне видання актів вірменів Кам'янця-Подільського.

1965 року їхні кар'єрні шляхи перетнулися – в конкурсі на посаду старшого наукового співробітника. Сходознавець Андрій Ковалівський, один із небагатьох інтелектуалів, якому вдалося вижити у 1930–40-ві роки і який після війни працював професором Харківського університету, у січні 1965 року в листі до Дашкевича писав:

Мені не зрозуміло, чому Я[рослав] Д[митрович] зробився «сліпим знаряддям» у чийось руках. З листа можна зрозуміти, що він пройшов по конкурсу на ту посаду, на яку подавали Ви. Але в такому разі хіба Ви не могли заздалегідь погодитися з ним, щоб не виступати конкурентами у цій справі... То все ж, як я міг переконатися особисто, Я[рослав] Д[митрович] дуже гідна людина й, очевидно, заслуговує зайняти відповідну посаду. Звичайно, абсурд полягає в тому, що у такому центрі української культури, як Львів, роботи у нашій галузі вистарчило б не на два, а на десятки отаких науковців, тим часом як є лише одне місце⁴.

¹ Г. Сварник, Передмова, у кн.: *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969)* (Львів, 2009), с. XIX–XXI.

² *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*, № 2 (1963): 76–77.

³ М. Боянівська (уп.), *Ярослав Ісаєвич. Бібліографічний покажчик* (Львів, 1999), с. 29; М. Кривенко (уп.), *Ярослав Дашкевич. Біобібліографічний покажчик* (Львів, 2006), с. 49.

⁴ А. Ковалівський, 3 листування 1964–1965 рр., *Україна в минулому*, вип. 8 (1996): 38.

У наступному, червневому листі Ковалівський дав свою оцінку науковому рівневі Дашкевича:

Читаючи Ваші наукові праці і Ваші листи, я чомусь певний того, що Ви таки проб'єте собі широкий шлях. Занадто високий рівень Вашої ерудиції, Вашої наукової «дозрілості», що просто неможливо без кінця тримати Вас у становищі «молодшого наукового співробітника» абощо. Мабуть, у Львові ще є якась міра для порівняння з Вами. Наприклад, я міг би згадати хоча б Я. Ісаєвича. Але в інших містах – у Києві, Харкові, і серед істориків, і серед філологів я просто не знаю, на кого можна було б вказати⁵.

Ковалівський (та й не тільки він) радив Дашкевичу подумати про можливість тимчасово виїхати за межі України, аби здобути наукові звання, і вже тоді повернутися до Львова: «я, наприклад, саме тим і вийшов “у люди”, що тимчасово перебрався до Ленінграду, з тим, щоб потім таки повернутися на Україну»⁶. Дашкевич так не зробив.

1966 року в київському видавництві Академії наук «Наукова думка» вийшла друком книжка Ярослава Ісаєвича «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.». Того самого року Дашкевича звільнили з Інституту суспільних наук «у зв'язку із скороченням посади бібліографа». 1969 року йому вдалося влаштуватися на роботу до Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР, згодом – до Центрального державного історичного архіву у Львові. 1969 року в «Науковій думці» вийшов укладений Дашкевичем збірник документів «Українсько-армянские связи в XVII веке». Ісаєвич його відрецензував для «Українського історичного журналу»⁷. Через три роки там само побачила світ книжка Ісаєвича «Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.».

І Дашкевич, і Ісаєвич тісно співпрацювали з періодичними виданнями з археології, що їхнім редактором був Іван Бутич: «Історичні джерела та їх використання», «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». На початку 1990-х років у статті «Чи маємо ми історичну науку?» Сергій Білокінь напише, що саме цими публікаціями задушливих застійних років українська історіографія може пишатися⁸.

⁵ Там само, с. 46.

⁶ Там само, с. 15.

⁷ *Український історичний журнал*, № 6 (1970): 143–144.

⁸ С. Білокінь, Чи маємо ми історичну науку?, *Літературна Україна*, 10 січня 1991, с. 7.

Публікації Дашкевича й Ісаєвича швидко привернули увагу і в межах СРСР, і за кордоном, передусім в українських наукових осередках. Директор Українського Наукового Інституту Гарвардського університету Омелян Пріцак кілька разів намагався запросити і одного, і другого історика до Гарварда. Звісно, дозволу на це радянська влада не дала. І Дашкевич, і Ісаєвич підтримували дружні стосунки з багатьма впливовими істориками з Москви та Ленінграда, з польськими колегами. Там їх сприймали як рівних, попри формально невисокий академічний статус обох в офіційній радянській науковій ієрархії. Зробити наукову кар'єру в радянському Львові Дашкевичеві було неможливо і через його походження з родини «буржуазних націоналістів», і через особисту непоступливість, і, не останньою чергою, через його наукову ерудицію та підготовку, яких і уявити собі не могли керівники більшості наукових установ. Формальна наукова кар'єра Ісаєвича розвивалася набагато спокійніше. Він не зазнав прямих переслідувань. Навіть після того, як 1970 року в газеті «Будівник комунізму» було опубліковано пасквільну статтю «Хай знають люди» про його 82-річного батька. 1975 року Ісаєвич опублікував чергову книжку: «Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні», а 1978 року захистив у Московському університеті докторську дисертацію «Історія друкарства на Україні та його роль у міжслов'янських культурних зв'язках». У брежнєвські роки у Москві було відчутно більше академічної свободи, ніж у Києві, тому саме у столиці СРСР була можливість захистити дисертації, яких у Києві не пропускали через «націоналізм».

Із 1980 по 1990 рік Ярослав Дашкевич був знову безробітним. У цей час він регулярно публікував джерелознавчі розвідки в наукових виданнях Москви, Варшави, Єревана, Гарварда, Парижа. У грудні 1988 року історик зірвав бурю овацій на дискусії про Михайла Грушевського в київському клубі «Спадщина». Як він сам казав, потрапивши «цілком випадково» на виступи Сергія Білоконя, який говорив про значення творчості Грушевського, а також Рема Симоненка, який відстоював позиції радянської пропаганди, історик переконливо й захопливо довів, що «Михайло Грушевський був найбільшим українським істориком, і на це немає ради»⁹.

⁹ Текст виступу Дашкевича див.: Я. Дашкевич, Про Михайла Грушевського, у кн.: Я. Дашкевич, *Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури* (Львів, 2006), с. 329–336. Короткий виклад перебігу дискусії див. у передмові до цього видання: І. Гирич, Від Данила Галицького до Омеляна Пріцака: штрихи до історіографічних студій Ювіляра, *Там само*, с. 7.

1 листопада 1990 року Дашкевич «повернувся» до Інституту суспільних наук. На посаду провідного (!) наукового співробітника.

На той час інститут очолював Ярослав Ісаєвич, обраний директором на загальних зборах колективу установи 1989 року. За рік Академія наук обрала Ісаєвича своїм членом-кореспондентом, а 1992 року – академіком. Сам Ярослав Дмитрович не раз казав, що його кар’єрний зліт був значною мірою випадковим, можливим тільки за умов лібералізації часів «перебудови».

Інакшою дорогою, але також у перші ряди пострадянської української історіографії вийшов Ярослав Дашкевич. На відміну від Ісаєвича, який 1988 року таки поїхав викладати до Гарварда, Дашкевич більшість часу присвятив виступам і публікаціям в Україні, а також створенню під власним керівництвом Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського. На початку 1990-х Дашкевич опублікував низку знакових статей: про українсько-єврейські та українсько-польські стосунки, про місію Василя Капніста й політологічні твори В’ячеслава Липинського. Особливе значення мала концептуальна стаття «Україна на межі між Сходом і Заходом», що в ній було порушено проблему всебічного вивчення Великого кордону та розмаїття контактів України зі Сходом. Як і в тогочасних публікаціях Омеляна Пріцака, у тексті Дашкевича з усією принциповістю було наголошено на потребі відійти від примітивних, підтримуваних у радянський час, схем «споконого» протистояння України зі Сходом. Разом із тим у тексті є непряма полеміка з надто оптимістичним «окциденталізмом». Істориків висновок був такий:

Великий Кордон на Україні був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймалося на Заході, і навпаки... Здається, західні цивілізації сприйняли більше елементів Сходу, ніж східні цивілізації – елементів Заходу¹⁰.

Значною мірою під впливом цієї статті Дашкевича метафора про «Україну між Сходом і Заходом» посіла одне з центральних місць у переосмисленні української історії на початку 1990-х. Статті донедавна

¹⁰ Я. Дашкевич, Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.), *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції*, т. ССXXII (1991): 44.

опального історика почали з'являтися в офіційному «Українському історичному журналі» з почесною для автора приміткою, що «положення, викладені в даному повідомленні, поділяють не всі члени редколегії»¹¹. 1994 року Дашкевичеві присудили науковий ступінь доктора історичних наук за сукупністю публікацій на підставі доповіді «Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України». 1996-го він став головою експертної комісії з історичних наук Вищої Атестаційної Комісії України.

Утім, дві спроби Дашкевича балотуватися у члени-кореспонденти Академії наук закінчилися невдачею. Вочевидь, академічний офіціоз вирішив, що вигідніше тримати цього «єретика зі стажем» (самоокреслення Дашкевича) поза вузьким гроном упривілейованих гуманітаріїв. Попри зміну політичної системи та визнання заслуг, формальний академічний статус Ісаєвича залишився для його старшого колеги недосяжним.

Від початку 1990-х статус і рівень наукової конференції зазвичай можна було визначити саме за тим, чи були на ній присутні Дашкевич та Ісаєвич. Вони були головними учасниками й дискутантами на двох круглих столах істориків у Славську (вересень 1990 року) і Брюховичах (серпень 1993 року), на «Берестейських читаннях», на низці конференцій про Михайла Грушевського та його школу.

А особиста конкуренція набула інституційного виміру, і тон у ній значною мірою задавав Ярослав Дашкевич. 1993 року вийшла друком збірка його статей «Україна вчора і нині», через три роки Ісаєвич випустив власну книжку «Україна давня і нова». Видання Львівського відділення Інституту археографії «Україна в минулому» конкурувало з часописом «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», періодичним виданням Інституту українознавства (саме так перейменували Інститут суспільних наук у січні 1993 року). 1996 року на 70-річчя Дашкевича видали вишуканий збірник наукових праць «Mappa Mundi». Через два роки, з нагоди 60-річчя Ісаєвича, видали навіть більшу за обсягом збірку «Просфонима». Ці книжки не тільки відбивали міжнародне визнання доробку обох істориків, а й закріпили їхній першорядний статус в історіографії незалежної України. Обоє повернулися до тематик, які вивчали на початку наукової кар'єри. Дашкевич видав збірку вірменознав-

¹¹ Я. Дашкевич, Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.), *Український історичний журнал*, № 10 (1990): 63.

чих студій під назвою «Вірменія і Україна». Ісаєвич підготував доповнену й очищену від цензурних обмежень монографію про православні братства (вийшла друком 2006 року англійською мовою у видавництві Канадського інституту українських студій), а також підсумував власні дослідження друкарства і книги у праці «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми» (2002).

* * *

Автор цих рядків мав щастя знати і Ярослава Романовича, і Ярослава Дмитровича. Розквіт їхньої наукової активності 1990-х припав на роки мого навчання у Дніпропетровському університеті. Особистій зустрічі передувало знайомство з текстами, що їх я з таким захватом відшукував у найрізноманітніших періодичних виданнях. Коли Дашкевич приїхав до Дніпропетровська як опонент однієї з докторських дисертацій, нам (невеликій групі студентів) вдалося вмовити його на годинну зустріч. Сильне враження справляла аристократична зовнішність Ярослава Романовича: довге сиве волосся, масивний перстень-печатка на пальці, задумливо нахилена голова і тепла усмішка тонких уст. Він був підкреслено небагатослівний, давав зрозуміти вагу кожного власного слова і тактовно тримав дистанцію. Але з ним дуже хотілося говорити ще і ще. Пізніше, на різних конференціях (у тому-таки Дніпропетровську, Львові, Запоріжжі чи в Києві) я весь час намагався підійти до нього і щось запитати. Ярослав Романович ніколи не говорив багато, але вмів знайти добре слово і дати хорошу (а часом безцінну) наукову пораду. Зокрема, коли я запитав його про об'єкт моїх тодішніх зацікавлень – історика Володимира Пархоменка, – він порадив розшукати рецензії В'ячеслава Заїкина на його праці. Ця порада значною мірою визначила структуру і цієї книжки.

Ярослава Дмитровича я вперше побачив у Києві на одній із конференцій, на яку я приїхав слухачем, аби побачити класиків «живцем». Підійти до академіка я не наважився. Але за якийсь час, під враженням від прочитаної збірки «Україна давня і нова», вирішив зробити її огляд та надіслав його Ігореві Гиричу, який редагував тоді наукову сторінку газети «Українське слово». Коли мій огляд вийшов друком, я мав підставу написати Ярославові Дмитровичу листа. І яке ж було моє здивування, коли надійшла приязна і тепла відповідь. Незабаром я поїхав до Львова побачитися з академіком, який, як я скоро зрозумів, не любив цього офіційного титулу і від самого початку ставився до мене як до рівного, як до колеги-дослідника.

Майже відразу наші стосунки з Ярославом Дмитровичем стали дуже близькими. Можливо, тому, що я самовпевнено висловлював усілякі до- сить гострі думки й оцінки, а він відповідав, приділяючи студентові години свого директорського часу, а подеколи навіть питаючи поради (особливо якщо йшлося про якісь справи чи людей, пов'язаних із Дніпропетровськом). Ярослав Дмитрович, на відміну від Ярослава Романовича, був дуже відкритим, експресивним, вразливим на нове. Нерідко він ділився дуже особистими спостереженнями і не приховував сумнівів. Мав жвавий ритм мовлення, часто перестрибував із теми на тему, захоплювався чимось сказаним, починав розвивати думку, викликану самою згадкою якогось прізвища, слова чи країни. Любив повторювати, що єдиною радіою на безмежний хаос навколишньої реальності є спрощення. І наука також є нічим іншим, як спрощенням. А кожна система поглядів до певної міри мітологічна.

Для мене Дашкевич був цікавішим у текстах, а Ісаєвич – в усному спілкуванні. Але вони обоє були дивовижним живим уособленням *інакшої* традиції, обоє поєднували неабияку наукову відважність із абсолютною шляхетністю та делікатністю спілкування, обоє ніколи не зверталися ні до мене (ані, певен, до інших молодших колег) на «ти», ніколи не дозволяли собі недоречних жартів чи беззмістовної розмови «про погоду». Вони жили наукою і захоплювали своїм захопленням.

* * *

У історичних дискусіях 1990-х Дашкевич та Ісаєвич відстоювали часто близькі погляди, зокрема на походження й розвиток української нації. Науковці стали уособленням «примордіялістів», тобто прихильників тези про давнє (середньовічне) формування української нації, континуїтет різних етапів її розвитку та вирішальний вплив мовних і етнічних кордонів (зони поширення української мови та переважання етнічно українського населення) на виникнення української державности. Обоє критично ставилися до щораз популярнішої та впливовішої «модерністської течії», яка прагнула підходити до історії українського національного руху з перспективи, заданої у книжках Бенедикта Андерсона, Ернеста Гелнера та Ерика Гобсбава.

Дашкевич, як завжди, формулював тези категорично: «у підході сучасних етносоціологів модерністського напрямку проявилася своєрідна хитрість: важкодоступність історичних джерел з далеких століть, труднощі їх інтерпретації довели до нігілістичного підходу і заперечення мож-

ливості знайти суб'єктивістичні елементи визначення нації в минулому»¹², «не вважаю, що для історика це велика честь – перетворюватися у філософа історії [...] і підпорядковуватися не висновкам власних історичних досліджень, а чужим філософським конструкціям»¹³, наголошував, що висновки про національну свідомість у певний історичний період слід робити не лише з текстів, а й із «політичних дій, вмотивованих національною свідомістю, без публічного пояснювання таких дій за допомогою оголошених національних декларацій»¹⁴.

Ісаєвич був обережнішим і чутливішим до нюансів. Визнаючи продуктивність багатьох спостережень, що їх запропонували модерністи, він таки висловлювався за подальше використання поняття «національне відродження», закликаючи разом із тим переглянути «імпліцитне (для теорії послідовних національних відроджень) уявлення про те, що кожне наступне відродження означало в усіх сенсах кращу якість, порівняно з попередніми»¹⁵. Він нагадував, що «всьяке відштовхування від традиції виростає на ґрунті традиції і неможливе без неї»¹⁶, наполягав, усупереч поширенню «певної ідеалізації українських еліт»: «Селянство було фактором континуїтету, тягlosti української культури, завдяки чому кожна чергова денационалізація еліт не закінчувалася зникненням етносу»¹⁷.

Як медієвісти, науковці не могли не відчувати однієї з підставових слабкостей «модерністських» інтерпретацій – їхні прихильники не знали середньовічних джерел¹⁸. Як українські інтелігенти з «антирадянських ро-

¹² Я. Дашкевич, Українські історичні традиції: нація і держава, у кн.: Я. Дашкевич, «...Учи неложними устами сказати правду». *Історична есеїстика (1989–2009)* (Київ, 2011), с. 42.

¹³ Я. Дашкевич, Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку?, *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Збірник матеріалів конференцій (Львів, 1999), с. 83.

¹⁴ Я. Дашкевич, Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст., *Сучасність*, № 3 (1992): 69.

¹⁵ Я. Ісаєвич, Наші три відродження – не лише здобутки, але й втрати, *Сучасність*, № 12 (1998): 136–143.

¹⁶ Я. Ісаєвич, *Україна давня і нова. Народ, релігія, культура* (Львів, 1996), с. 187.

¹⁷ Я. Ісаєвич, Селяни України: вчора і сьогодні, *Сучасність*, № 7–8 (1999): 125.

¹⁸ Пор. обґрунтування цієї тези на передусім західноєвропейському історичному матеріалі: А. Hastings, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge, 1997).

дин» (попри яскраві прорадянські симпатії Дмитра Ісаєвича на еміграції), вони не могли погодитися з однозначно негативними та конструктивістськими інтерпретаціями національної свідомості¹⁹. Дашкевич, зокрема, писав, що «націоналізм в певному рівні еволюції може переходити з націоналізму, в якому переважають позитивні, конструктивні, творчі якості, в націоналізм, в якому перевагу здобувають негативні риси (шовінізм, імперіалізм, расизм і т. п.)... Але це не дає права засуджувати націоналізм в цілому»²⁰. Ісаєвич не погоджувався, що «модель історичного процесу крізь призму національної держави застаріла й має бути залишена патріотичним учителям історії та політикам», і наголошував, як важливо «не втрачати історичної перспективи та розуміти щирість і потрібність патріотизму як підставового елементу того, що зветься “національним відродженням”»²¹.

Стилістичні відмінності «примордіалізму» Дашкевича й Ісаєвича відбивали принципову різницю у способах висловити думку та способах самопрезентації. Ярослав Дашкевич не без задоволення називав себе «еретиком зі стажем», умів і хотів бути інтелектуально непередбачуваним і захопливим, упевнено виголошував нерідко дуже радикальні тези й акцентував власний позитивізм, поставлений на службу українському народові. «Вважаю, що найбільший патріотизм – говорити своєму народові, і писати також, правду»²². Ісаєвич казав: «Учений-історик зобов'язаний себе постійно контролювати, чи не подиктовані ті або інші його оцінки, інтерпретації якимись підсвідомими реакціями, чи не тисне на нього колективна свідомість його рідного народу, його виховання»²³. «Велич справжнього історика [...] полягає у тому, щоб говорити не тільки іншим націям, але, в першу чергу, своїй власній правду, приємну і неприємну, про її історію».

¹⁹ Пор. цікаві спостереження про ідеологічну зумовленість та пізнавальні обмеження «модерністських» інтерпретацій націоналізму: D. Chirot, *The Retribilization of the Modern World: How the Revival of Ancient Sentiments Leads to Persisting Nationalist and Ethnic Conflicts*, *Ab Imperio*, № 3 (2008): 23–46.

²⁰ Я. Дашкевич, *Дослідження націоналізму*. Вступні уваги, *Україна в минулому*, вип. VII (1995): 13.

²¹ Я. Ісаєвич, *Україна давня і нова*, с. 303, 305.

²² Я. Дашкевич, *Куди показує компас? Про концепцію п'ятитомної «Історії української культури»*, *Київ*, № 2 (1991): 115;

²³ *Дзеркало тижня*, № 28, 11 липня (1998): 14.

Це знову Дашкевич²⁴. «Іноді, коли намагаєшся бути об'єктивним, тебе не розуміють. Ми самі виховані в умовах тоталітарного періоду, коли від суспільних наук вимагали, щоб вони обслуговували офіційні доктрини. І деякі з нас тепер думають, що ми повинні такими самими методами діяти, тільки в іншому напрямі. Це, звичайно, глибока помилка, і дуже небезпечна»²⁵. А це ще раз Ісаєвич.

Обоє не приймали псевдоісторичної мітотворчості, що просто-таки накрила Україну своєю хвилею у 1990-ті. «Різні фантастичні міркування... про аріїв-оріїв... не мають жодної наукової вартості, а їх подача в українській заполітизованій формі тільки зводить суспільну свідомість на манівці. При цьому, зокрема, замовчують, що міркування про аріїв-оріїв запозичені з арсеналу російського великодержавного шовінізму»²⁶. Це Ярослав Дашкевич. А от Ярослав Ісаєвич: «Я би не надавав такого великого значення довколаісторичному рухові. Але мене лякає, що псевдоісторичні “праці” не зустрічають відсічі з боку спеціалістів. Серйозні історики вважають, що це стоїть поза наукою і сперечатися з тим немає сенсу. В результаті у багатьох людей уявлення про історію складається саме за такими працями»²⁷. Або ще характерніший для його стилю фрагмент:

...і в Україні з'явилися публіцистичні статті і навіть книжки, в яких виникнення українського народу датується дуже давніми часами – кілька тисячоліть тому або навіть раніше. Очевидно, це реакція на ту ситуацію, коли офіційні чинники нав'язували дуже пізні датумання появи українського етносу. Треба думати, що поширення подібних неоромантичних схем буде зменшуватися в міру реального утвердження самостійності України²⁸.

* * *

Ярослав Дашкевич у певний момент почав регулярно коментувати політичні події в Україні та світі, публікував статті про політичну ситуацію в Польщі, Білорусі, Литві, Росії, виступав із критикою глобалізації

²⁴ Я. Дашкевич, Дорогами української Кліо. Про становище історичної науки в Україні, *Україна в минулому*, вип. VIII (1996): 57.

²⁵ *Молода Галичина*, 13 листопада 1990 року.

²⁶ Я. Дашкевич, «...Учи неложними устами сказати правду», с. 44.

²⁷ *Дзеркало тижня*, № 28, 11 липня (1998): 14.

²⁸ Я. Ісаєвич, *Україна давня і нова*, с. 31.

та Європейського Союзу, багато уваги приділяв національному питанню в Україні (зокрема, в Криму). Його оцінки стану пострадянської України бували не раз нещадними й безрадісними: «Сьогодні Україна зникає, гине, руйнується тому, що під захистом ідей власного націоналізму не було знищено дощенту реліктів російської комуністичної тоталітарної системи»²⁹, «Сьогодні єдино консолідованої Української держави немає... І є Україна підневільна, окрадена, жебрацька, загнана в безвихідь, обеззброєна і нездатна на активний опір»³⁰. Від безпосередньої політичної діяльності, за висловом одного з авторів, Дашкевич «самоусунувся»³¹, але про нього, поза сумнівом, думали як про можливого харизматичного провідника правого руху.

Ярослав Ісаєвич ролі політичного коментатора унікав, хоча мав небуденне чуття поточних політичних подій, у чому можна було пересвідчитися з розмов. Також він ніколи не намагався показати себе дисидентом, жертвою комуністичного режиму чи людиною, яка має право на те, аби до неї дослухалися ширші верстви суспільства. Власне розуміння політичної та культурної ситуації він виклав у невеликому автобіографічному тексті до 70-річчя:

Ті покоління українців, які мріяли про свою незалежну державу, сподівалися, що настане зовсім новий світ, вільний... від всього того, вину за що ми нерідко були схильні звалювати головно на зовнішні обставини. А звідси і розчарування, коли виявилось, що і в самостійній Україні люди не стали ангелами, що навіть дехто з тих, які гідно поводитися в минулому, втратили порядність саме тоді, коли вона чи не найбільше потрібна. Для мене це розчарування не було таким великим, як для декого... Як не парадоксально, в добу безнадії, коли шансів на поліпшення ситуації не було видно, люди частіше бували більш оптимістичними, готовими до праці наперекір майже безнадійним обставинам. І навпаки, коли з'явилися підстави для певності, що наполеглива праця в ім'я вселюдських і національних ідеалів мусить дати позитивні наслідки, нас затрюють песимізм, недооцінка власних сил і можливостей... Думається, однак, що

²⁹ Я. Дашкевич, Комунізм, демократія, націоналізм: український варіант, *Універсум*, № 1–2 (1999): 38.

³⁰ Я. Дашкевич, «...Учи неложними устами сказати правду», с. 241.

³¹ К. Бондаренко, Права в Україні: запекла боротьба за маргінес, *Ї*, № 16 (2000): 107.

слова «Прологу» Франкового «Мойсея», які додавали нам впевненості в давні роки, не втратили актуальності й тепер³².

Патріотизм Ісаєвича був критичним, проєвропейським і значною мірою приватним. А ще він був позначений оптимістичним та егалітарним смутком. У статті-роздумі про вірш «Любіть Україну» Володимира Сосюри та його сучасні «переспіви» історик писав:

Сумую за тими часами, коли з'являлися твори, які промовляли до серця і «широким колам» освічених людей, і найвишуканішим інтелектуалам. З ностальгією згадую всенародне, зараховуючи до народу тих, кому доля цього народу боліла, захоплення такими, хай художньо недосконалими творами, як «Собор» Гончара чи навіть «Неопалима купина» Плачинди. Невже такі часи минули назавжди? Невже високомистецької і водночас глибокої літератури, яка промовлятиме до серця не тільки еліт, вже ніколи не буде? Чи все ж розвиток у цьому напрямі не є однозначно лінійним? Можливо, ми тепер на одному витку, а після нього настане ще один...³³

Патріотизм Дашкевича був становчим, наступальним і антиглобалістським. Із історичової публіцистики постає картина світу як арени боротьби націоналізмів (часто-густо «закамуфльованих» під універсалістські ідеї європеїзму, екуменізму, «громадянського» чи «відкритого» суспільства³⁴).

Дашкевич прагнув задати стандарт мислення про певні проблеми українського минулого і сьогодення, нерідко висувуючи несподівані для його читачів тези. У статті про українців у Криму він міг нещадно розкритикувати «по-жорстокому тупу і обмежену» політику щодо кримських українців Івана Сірка, який «був проголошений некритичною українською історіографією козацьким лицарем, яким він ніколи не був»³⁵. Ув іншій статті автор вчиняв гостру розправу над страхом визнати іншомовне походження

³² Я. Ісаєвич, Pro domo mea, *Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 15 (2006–2007): 24–25.

³³ Я. Ісаєвич, Любіть Україну... Любіть Оклагому, *Сучасність*, № 6 (2000): 93.

³⁴ Я. Дашкевич, Дослідження націоналізму. Вступні уваги, с. 16.

³⁵ Я. Дашкевич, Українці в Криму (XV–початок XX ст.), *Сучасність*, № 4 (1992): 99–100.

слова «Русь» або окраїнні конотації в етимології назви «Україна»³⁶. Іще в іншому тексті Дашкевич не менш рішуче підважував міт про «державу Богдана Хмельницького», стверджуючи, що де-юре вона такого статусу ніколи не мала і саме тому ввійшла до складу Московського царства «не як окрема держава, а як відірвана від Польсько-Литовської держави територія з козацьким самоврядуванням» і не уклала з Москвою повноцінної угоди, як, наприклад, Молдавія³⁷.

Дашкевич був жорстким і в оцінках історичних персоналій, основним критерієм вважав відданість людини своїй нації та державі. Постатям, які були історикові несимпатичними з політичних міркувань, він відмовляв і в наукових, літературних чи богословських зверненнях. Про Віктора Петрова дослідник писав як про «провокатора і російського комуністичного шпигуна, закамouflьованого під третьорядного літератора і вченого»³⁸, про Гавриїла Костельника – як про «добровільного колаборанта окупантів»³⁹. Разом із тим, говорячи про Романа Бжеського (Млиновецького), дуже радикального українського публіциста, який писав на історичні теми та рішуче звинувачував у пристосуванстві багатьох еміграційних істориків (зокрема, Олександра Оглоблина), Дашкевич визнавав його «неакадемічність» та «звинувачувальний тон», але підкреслював «потрібність» його текстів «для встановлення певної історіографічної рівноваги», визнавав власний захват «незвичністю підходів» та «безкомпромісністю» автора, твердив: «цей, трохи дивакуватий, дуже неспокійний і фанатичний ерудит мав рацію у багатьох, багатьох випадках»⁴⁰.

Ярослав Ісаєвич не писав ані про Бжеського, ані про Євгена Коновальця, Дмитра Донцова чи Романа Шухевича. Він цінував півтони та контекстуалізацію. А ще прагнув зрозуміти мотиви поведінки різних людей і волів уникати узагальнювальних категоричних висновків. Дашкевич про радянську історичну науку писав: «Історіографію т. зв. радянського періоду слід вивчати так, як вивчають поширення ошуканчих ідей, психопатологію псевдонаукової творчості, а також як підневільну, рабську

³⁶ Я. Дашкевич, «...Учи неложними устами сказати правду», с. 92–93.

³⁷ Там само, с. 117–118, 122.

³⁸ Докладніше про цей сюжет див. розділ цієї книжки «Віктор Петров і його критики».

³⁹ Я. Дашкевич, *Постаті*, с. 594.

⁴⁰ Там само, с. 500–506.

працю»⁴¹. Ісаєвич не раз наголошував на тому, як важливо «розрізняти безпринципних (або й «ідейних») прислужників режиму від тих, які використовували легальні можливості для рятування української культури, плекання національної свідомості»⁴². Йому залежало зазначити, що навіть історики партії мали різні мотивації: «несправедливо звинувачувати усіх істориків партії без різниці, тому що і серед них були люди з різним моральним та інтелектуальним обличчям»⁴³. Про власні тогочасні публікації писав: «...інколи (сподіваюся, не надто часто) я у своїх текстах дещо виходив поза межі тих поступок, які були абсолютно необхідними для опублікування праць»⁴⁴.

У 1990-ті роки Дашкевич здебільшого уникав прямої полеміки з науковими поглядами, які не відповідали його розумінню завдань і вимог до історичних текстів, але не міг пройти повз відверто мітологізаторські побудови Анатолія Фоменка чи перевидання «Происхождения украинского сепаратизма» Ніколая Ульянова⁴⁵. Ісаєвич не раз виступав із критичними рецензіями модних книжок чи привабливих тез, говорячи від імені Традиції, але завжди шукаючи можливості для продовження дискусії. Він відповідав Наталі Яковенко на її тезу про дві історії, дидактичну та наукову⁴⁶, рецензував книжку Олександра Гриценка «Своя мудрість»⁴⁷, писав листа до редакції «Сучасности» з приводу провокативної статті Володимира Вітковського «До проблеми національної вини»⁴⁸.

⁴¹ Я. Дашкевич, Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні, *Україна в минулому*, вип. VIII (1996): 55.

⁴² *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 8 (2001). Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві, с. 12.

⁴³ Я. Ісаєвич, *Україна давня і нова*, с. 301.

⁴⁴ *Там само*, с. 15.

⁴⁵ *Українські проблеми*, № 2 (1998): 142–151.

⁴⁶ Я. Ісаєвич, Твердження про непізнаваність історії стирає грань між фальсифікацією та пошуком істини, *День*, 1996, 13 листопада.

⁴⁷ Я. Ісаєвич, «Чужая мудрость», или Граждане без мифологии?, *Российско-украинский бюллетень*, № 5 (2000): 107–108. Показово, що, відповідаючи своїм критикам у наступному числі «Российско-украинского бюллетеня», Олександр Гриценко відмовився від полеміки з Ісаєвичем на тій підставі, що не має «спільного понятійного ґрунту» з «примордіялістом».

⁴⁸ *Сучасність*, № 1 (1996): 107–108.

* * *

І Дашкевич, і Ісаєвич глибоко цікавилися польсько-українськими взаєминами, із радянських часів регулярно друкувалися в Польщі. Обоє були дуже вразливими на теми рівноправності польсько-українського діалогу, занотовували випадки вживання польськими істориками дискримінаційного терміна «східні креси», свідомо не називали міжвоєнну Польщу офіційною назвою «Друга Річ Посполита»⁴⁹. Обоє дуже гостро зреагували на обговорення у польських ЗМІ Волинської різанини 1943 року, особливо на вихід друком 2000 року двох томів книжки Владислава й Еви Семашків «Геноцид польського населення Волині, здійснений українськими націоналістами 1939–1945» (це видання зазнало наукової критики також у Польщі).

У текстах про Волинь Дашкевичеві насамперед ішлося про те, щоби створити схему опису подій для українців. Він не гребував висловами, які одразу відштовхували потенційних польських читачів («...великі польські жертви є, перш за все, на сумнінні польського Лондонського уряду, що перетворив поляків на західноукраїнських землях в закладників ситуації»⁵⁰ або «необхідно погодитися з тим, що польське панування на Волині мусило бути жахливим, якщо викликало такий спалах насильства»⁵¹); про формулу «прощаємо і просимо вибачення» висловився так: «це глибоко неморально вимагати каюття від поневолених»⁵².

Запропонована Дашкевичем інтерпретаційна схема складалася з трьох підставових ідей. Усі агресивні народи – це дестабілізаційний чинник в історії. Усі підкорені народи мають право на визволення та боротьбу за свободу. Національно-визвольна боротьба не виникає в умовах рівноправності націй, і її методи диктує нація-гнобитель⁵³.

За такою логікою, «жорстокості волинських подій... можуть мати пояснення, але не можуть мати виправдання», хоча фактично питання про

⁴⁹ В одній зі статей Ісаєвич наголосив: «краще зарезервувати цю [Річ Посполита. – А. П.] назву для тієї держави, яка не підкреслювала в назві своєї польськості». Я. Ісаєвич, Холмсько-волинська трагедія. Її передумови, перебіг, наслідки, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 10 (2003): 3–58.

⁵⁰ Я. Дашкевич, «...Учи неложними устами сказати правду», с. 237.

⁵¹ Я. Дашкевич, Подзвінне операції «Вісла», *Ї*, № 10 (1997): 62.

⁵² Там само, с. 68.

⁵³ Я. Дашкевич, «...Учи неложними устами сказати правду», с. 285.

масштаб, характер та обставини масових убивств, а також про моральну відповідальність за них Дашкевич виносив за рамки уваги, перетворював на непотрібні й неістотні. Натомість він принципово наголошував: «Ставити на одну площину – навіть чисто формально – Волинь і операцію “Вісла” неможливо. Волинь і Східна Галичина – це усунення колонізаторів з українських земель. “Вісла” – ліквідація віковичної української етнічної території»⁵⁴.

Ісаєвичева інтерпретація Волинських подій була стилістично інакшою, але значною мірою зводилася до тих самих тез. Історик визнавав «злочинні дії проти польського населення», згадував упередженість багатьох українських спогадів, уживав вислови «братовбивча війна», «трагічне протистояння» (які неможливо уявити в устах Дашкевича), рішення про здійснення масових вбивств польського населення називав «фатальним». Цифри, наведені у книжці Семашків, він підважував польовими дослідженнями володимир-волинського краєзнавця Ярослава Царука, закликав до контекстуалізування подій та паритетної уваги до злочинів польського підпілля. Ісаєвич був принципово налаштований на підтримку та продовження діалогу. Він відкидав тезу про колективну відповідальність і УПА, і Армії Крайової за польсько-українське протистояння і жертви серед мирного населення. Саме тому історик спочатку написав рецензію на двотомник Семашків польською, наголошуючи:

...злочини частини тих, хто воював чи то за незалежність України, чи то за відродження польської державності, не применшують заслуг організації і груп, що діяли в ім'я поставленої перед собою високої мети. Більше того, шануючи своїх національних героїв, українці не можуть запліщувати очі й на геройство тих, хто воював за Польщу, зокрема й на тих теренах, де ідея відбудови польської держави була, з українського погляду, неслухна⁵⁵.

Відстоюючи «український погляд», Ісаєвич прагнув знайти аргументи, які би промовляли до польських читачів. Тому, пишучи про національну політику міжвоєнного уряду в іншій статті, він наголошував:

⁵⁴ Я. Дашкевич, Подзвінне операції «Вісла», с. 65.

⁵⁵ Я. Ісаєвич, Трагедія та її відлуння, *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, т. 10 (2004): 366.

Польська влада трактувала українських співгромадян у спосіб, вельми подібний до того, як самих поляків трактували пруські або російські окупаційні власті перед Першою світовою війною... Водночас, правдою є те, що становище українців під Польщею не було таке трагічне, як становище українців та інших націй під радянським пануванням у 1930-ті роки⁵⁶.

У передмові до видання книжки Царука Ісаєвич несподівано максимально наблизився до Дашкевичевої стилістики, написавши про Волинську трагедію: «за великим рахунком її спровокували ті, хто зробив волинських поляків заручниками плану відновлення на українських землях влади Польщі». На цей вислів одразу звернув увагу (що цікаво, зовсім не згадуючи про Дашкевича) Андрій Заярнюк, який навів його як приклад неприпустимого спрощення, що трапляються «навіть у працях тих істориків, які наголошують на складності і багатоаспектності описуваних подій»⁵⁷. Дуже показово, що критичну Заярнюкову статтю було надруковано не будь-де, а в томі інститутського видання «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», що його редагував Ісаєвич! Він міг не погоджуватися чи боляче переживати критику, але не відмовився опублікувати такий текст.

Попри те, що підхід Ісаєвича був дуже близьким (хоч і стилістично відмінним) до Дашкевичевого, другий згадав про Ісаєвича у статті про акцію «Вісла» як про «фальсифікатора історії з українського боку», так обґрунтувавши своє тяжке звинувачення: мовляв, на польсько-українській конференції у Варшаві Ісаєвич «наклав кляп на уста тих українських істориків, що намагалися розглядати польсько-українські відносини у причинному зв'язку»⁵⁸. На це звинувачення Ісаєвич, який казав, що нищення польським урядом українських церков на Холмщині «було оголошенням війни своїм українським громадянам» і навіть писав про «Холмсько-волинську трагедію», вирішив не відповідати.

⁵⁶ Isaievych Ia., Ukrainians and Poles: Recent Developments in Politics and National Histories, *Journal of Ukrainian Studies*, Vol. 21, №. 1–2 (1996): 70.

⁵⁷ А. Заярнюк, Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 10. Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння (2003): 265.

⁵⁸ Я. Дашкевич, Подзвінне операції «Вісла», с. 70.

* * *

На початку 1990-х Дашкевич був одним із найпринциповіших критиків офіційної історичної науки, вказував на деградування наукового рівня історичних праць, постулював, що «повинна існувати морально-етична відповідальність кожного вченого за рівень своєї ділянки досліджень»⁵⁹. А на початку 2000-х він посприяв переведенню проблем плагіату чи нефаховості у політичну площину. Можливо, вважаючи, що навіть такі постаті та праці «потрібні для історіографічної рівноваги», Дашкевич 2008 року виступив науковим консультантом скандальної докторської дисертації, уже відхиленої 1999 року вченою радою Інституту української археографії за плагіат⁶⁰. Перед цим підпис Дашкевича був першим під листом на підтримку докторської дисертації з філологічних наук, якій закидали кричущу нефаховість, неприпустимі в науковому світі висловлювання та ксенофобію⁶¹. В обох випадках істориків голос відіграв вагомую роль у позитивному для «здобувачів» вирішенні справи.

У листі від 27 лютого 2007 року до автора цих рядків Ярослав Ісаєвич поділився враженнями про згаданий «літературознавчий» захист у Львівському університеті:

Наслідки голосування були для мене повною несподіванкою. Я теж розмовляв з деким з «них» і ніхто не сприйняв мого аргументу: в поділеній Україні тих, більш-менш порядних громадян, які з різних причин не стали (можливо, ще не стали) лояльними до українства, зможе переконати позиція Дзюби, але не позиція Іванишинів. Зрештою, в країні, де 80 або більше відсотків не протестують проти збереження пам'ятників Леніна і назв вулиць та міст сталінської доби, а зате ходять до церков, у яких Микола II став святим, – у такій країні зрозумілий і брак логіки у багатьох тих, хто вважають себе українськими патріотами. Ви мали повне моральне право зробити закид тим, хто мовчить у нас (це значить і тим, хто не протестує проти аналогічних ситуацій у Америці).

⁵⁹ Я. Дашкевич, Стан української історичної науки та завдання Наукового Товариства ім. Шевченка, у кн.: Я. Дашкевич, *Україна вчора і нині* (Київ, 1993), с. 14.

⁶⁰ «Справу Пасічника» описано у: О. Юркова, Наука атестованих кадрів, *Критика*, № 3–4 (2010): 3–4.

⁶¹ А. Портнов, Партійна організація нашої науки, *Критика*, № 1–2 (2007): 27–28; С. Савченко, Апокаліпсис української гуманітаристики, *Україна Модерна*, т. 1 (2007): 245–249.

Я теж тільки усно говорив все, що думаю про докторів та академіків типу Ідзьо чи П. Кононенко, але не подавав до друку ні про це, ні про МАУП, Університет «Ставропігон» і т. п. Попри інертність мого покоління, хочеться вірити, що «зона чистих рук» буде збільшуватись⁶².

Ярослав Дмитрович утримався від безпосередньої участі у справі. У приватних розмовах він визнавав, що через власний директорський статус не завжди може написати все, що думає. У більшості випадків він щиро переживав подібні ситуації. Інколи казав: «Але ж захищаються і ще гірші роботи». Але прагнув не погоджуватися на появу свого прізвища в контексті відвертої халтури чи псевдопатріотичних інсинуацій.

Але він був м'якою людиною, нерідко шукав такої форми для висловлення думки, яка була би максимально нейтральною. Пишучи про книгознавчі розвідки свого колеги Ореста Мацюка, він не міг не згадати про прихильність останнього до деяких цілковито фантастичних і необґрунтованих тез, але написав про це майже евфемістично:

Знайшовши документ кінця XVIII ст. про те, що Степан Дропан ще в XV ст. начебто подарував Львівському Онуфрійському монастиреві друкарню, О. Мацюк вважав своїм обов'язком опублікувати цей документ. Очевидно, він вважав, що і легендарні версії заслуговують на популяризацію з огляду на свій можливий суспільний резонанс. Це стоїть і публікації припущень І. Вагилевича щодо можливості виробництва паперу в Галицько-Волинському князівстві⁶³.

* * *

Про складні взаємини Дашкевича й Ісаєвича знали всі. Гострі та винятково несправедливі випадки Ярослава Романовича на адресу візаві розкидані по його статтях. Їх важко не помітити. Відповіді Ярослава Дмитровича так само знаходимо в його публікаціях. Реакції на закиди Дашкевича були однією з основних тем його розповідей. Він тактовно відповідав на спроби зобразити його як угодовця. Майже завжди Дашкевич покликався на різний для двох істориків досвід радянського часу. Ісаєвич у душі глибоко переживав ці зауваження. І ніколи не атакував. Попри те, що знав набагато більше, ніж висловив публічно.

⁶² Приватний архів автора.

⁶³ Я. Ісаєвич, О. Я. Мацюк – дослідник історичних джерел, *Студії з архівної справи та документознавства*, т. 4 (1999): 159.

Згадки про Ісаєвича та його твори трапляються у різних текстах Дашкевича. Аналізуючи історіографію Бопляніяни, він згадав про впорядковану Ісаєвичем книжку «Чтоб вовек едины были» (Москва, 1987), куди потрапив і фрагмент «Опису України». Коментар Дашкевича був нищівним: «Треба, однак, дивуватися викривленій фантазії Ісаєвича, який у збірнику “Чтоб вовек едины были” зумів поєднати Боплана з питаннями загарбання України Росією»⁶⁴. Ануючи для мюнхенського часопису «*Russia Mediaevalis*» українські радянські публікації, Дашкевич іронізував, що «Ісаєвич вже шостий раз пише про Ґруневеґа», а Юрія Дрогобича «перетворив на українського вітчизняного», а потім «вченого», але якщо він українець, «то безсумнівний ренегат, інакше він не міг би очолити католицьку парафію Зимна Вода»⁶⁵. Там-таки про книжку «Першодрукар Іван Федоров та виникнення друкарства на Україні» Дашкевич зазначав: «фактографічно ретельний виклад... різко контрастує з концептуальною вбогістю»⁶⁶.

У інших виступах Дашкевич «пригадував», що виданням монографії про братства Ісаєвич буцімто завдячував підтримці одіозного Івана Білодіда, обурюючись тим, що історик вдався до «фальсифікаційного оголошення», ніби Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна чи Станіслав Ожеховський були українцями⁶⁷.

На закиди в анотаціях Ісаєвич стоїчно відповідав: «І така критика була корисною, спонукаючи точніше добирати формулювання і шукати кращих аргументів»⁶⁸; описуючи видання книжки про братства, завжди підкреслював, що допоміг у цій справі не Білодід, а академік-секретар Іван

⁶⁴ Я. Дашкевич, Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.), у кн.: *Боплан і Україна. Збірник наукових праць* (Львів, 1998), с. 75.

⁶⁵ *Russia Mediaevalis*, т. VII, № 2 (1993): 127, 330.

⁶⁶ *Russia Mediaevalis*, т. VII, № 2 (1993): 122.

⁶⁷ Я. Дашкевич, Куди показує компас?, с. 115.

⁶⁸ Я. Ісаєвич, *Україна давня і нова* (Львів, 1996), с. 15. Цікаво, що в англійській версії цієї самої передмови Ісаєвича до збірки власних праць оцінку анотацій Дашкевича сформульовано дещо інакше: «Єдина критика, на мою думку, не завжди справедлива, була вміщена українським рецензентом у анотаційній секції *Russia Mediaevalis*», Там само, с. 21.

Гуржій⁶⁹; зазначав, що ніколи не проголошував Юрія Дрогобича етнічним українцем, тільки «вказував на його походження з українських земель і на його власне визнання, що його батьківщиною було колишнє Руське королівство – тобто тодішнє воєводство Русь» і додавав: якщо послугуватися логікою Дашкевича про визначення національності, «то з білоруської культури довелося б викреслити її найвизначнішого представника – безсумнівного католика латинського обряду Франциска Скорину»⁷⁰.

Згадував Ісаєвич і про те, що назву «Чтоб вовек едины были» придумав не він, а редакція «Молодої гвардії», натомість він домігся, щоби до книжки включили переклад забороненої на той час в Україні повісти «Мальви» Романа Іваничука, а наведений фрагмент із текстів Бопляна звірив з оригіналом і в деяких місцях вніс правки⁷¹.

Дашкевич торкався (саме торкався, без глибшого аналізу) і сучасної академічної діяльності Ісаєвича. Про Національний комітет істориків, що його Ісаєвич створив для того, щоб Україна могла брати участь у міжнародних історичних конгресах, Дашкевич писав: «Не дуже ясно, яким правом цей комітет виник (чи, може, навпаки, надто ясно, як він виник), але зрозуміло, що автентичних повноважень він не має і перед історичною громадськістю не звітує»⁷². Слово «українознавство», вжите в назві Інституту, яким керував Ісаєвич, видавалося Дашкевичеві терміном, «характерним для додержавного існування української нації, не позбавленим дискримінаційного відтінку, хоча й закріпленому політизованою традицією»⁷³.

⁶⁹ Я. Ісаєвич, Зі спогадів про Івана Крип'якевича та його синів Петра Богдана й Романа, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 8 (2001): 658.

⁷⁰ Я. Ісаєвич, Сучасні псевдонаукові публікації на історичні теми: два приклади, *Україна Модерна*, № 2 (2008): 214.

⁷¹ *Я на сповіді сказав би. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем* (Львів, 2011), с. 50. На жаль, це видання вийшло з купюрами. Таке видавниче рішення дисонує з обраною для книжки назвою. Уже не кажучи про вельми скептичне ставлення Ярослава Дмитровича до таїнства сповіді, про що він не раз казав авторові цих рядків.

⁷² Я. Дашкевич, *Дорогами української Клію*, с. 58.

⁷³ Я. Дашкевич, *Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє, Другий міжнародний конгрес україністів, Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Доповіді і повідомлення: Історіографія українознавства. Етнологія. Культура* (Львів, 1994), с. 8. Пор. спокійно висловлену Ісаєвичем незгоду з таким підходом до

Здається, лише одного разу закид (щодо видання книжки Павла Романюка «Галицький меморандум») був настільки некоректним, що Ісаєвич публічно не стримав емоцій. Припускаю, це сталося тому, що об'єкт стосувалася його батька. Болісно переживаючи цю публікацію, в листі до газети «Поступ» Ісаєвич прокоментував і про Дашкевича: «Я. Р. Дашкевич у приватній розмові зі мною назвав “підлістю” паплюження людини повторюванням того, що хтось невідомий 70 років тому написав про діяльність її батька. У його виступі на презентації книжки такого сказано не було»⁷⁴.

Отой «галицький меморандум» давався взнаки не тільки у зв'язку з цим виданням. Ярослав Дмитрович обережно згадав про «тиск» галицького середовища в інтерв'ю «Дзеркалові тижня». А тиск був значним. І першу скрипку в цій справі грала єдина у Львові людина, чий інтелектуальний рівень можна було порівняти з рівнем Ісаєвича.

* * *

В українській історичній науці десятиріччями енциклопедичність мала два обличчя. У брежнєвські роки джерелознавчі публікації Ісаєвича та Дашкевича (а також Івана Бутича, Миколи Ковальського, Олега Купчинського, Федора Шевченка) забезпечували, нехай і обмежену рамками радянської цензури, тяглість традиції, що походила з документалістської школи Михайла Грушевського та Івана Крип'якевича. У незалежній Україні історики змогли звернутися до набагато ширшого кола тем, але не запропонували власних синтезів української історії. Натомість ці дві постації нагадували про те, що історія таки пізнавана, релятивізм – релятивний, а розрив із традицією все одно впливає з цієї традиції.

Двоє великих істориків доповнювали один одного в неминучій і людському зрозумілій конкуренції. Вони роками були мірою для порівняння один з одним. Ярослав Дашкевич помер 25 лютого 2010 року. Менше ніж за півроку, 24 червня 2010 року, відійшов у вічність Ярослав Ісаєвич. Без них Львів осиротів, а український інтелектуальний простір став непоправно блідшим та передбачуванішим.

ієрархії термінів на позначення «Ukrainian studies»: Я. Ісаєвич, *Україна давня і нова*, с. 304.

⁷⁴ Я. Ісаєвич, Найновіший меморандум галичанина – нації та світу, *Поступ*, 4 березня 2000 року, с. 6.